

КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

На основі архівних матеріалів і спогадів безпосередніх учасників Української революції 1917-1920 рр. з'ясовано місце кримського питання в політиці Української Держави та проаналізовані спроби його вирішення.

Ключові слова: кримське питання, курултай, автономія, крайовий уряд, переговори.

Минає 95 років від тих бурхливих і незбагнених подій, що призвели до державного перевороту в Україні, скинення Центральної Ради й переходу влади до рук «гетьмана всієї України» Павла Скоропадського. Він залишив про себе досить докладні, але не вповні правдиві спогади, де презентує себе як рятівника України і лицаря чину та ідеї порядку. Долю П.Скоропадського оспівують зо два десятки апологетичних емігрантських біографій і кілька наукових статей, ця ж доля ганьбиться в радянських агітаційних працях і безпідставно прославляється в публікаціях окремих сучасних вітчизняних істориків. Л.Троцький називав Павла Скоропадського «українським Бонапартом», а генерал А.Денікін – «другим Мазепою». Честолюбний та імпульсивний гетьман Скоропадський, творець концепції двомовно-двокультурної України залишився суперечливою фігурою – «своїм серед чужих і чужим серед своїх».

Чи не найскладнішим питанням на теренах колишньої Російської імперії серед тих, що їх успадкував П.Скоропадський від Центральної Ради, виявилось кримське. Справа полягала не лише в безперечному геополітичному й військово-стратегічному значенні «українського Гібралтару» (І.Крип'якевич) для формування повноцінної суверенної державності, а й у тому, що Київ у цьому випадку зіткнувся з набагато кращою, ніж у Бессарабії чи Білорусі, організацією національного руху, який спирався на давню державно-історичну традицію. Щоправда, нація, яка прагнула до самовизначення, не становила абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу гетьманського Генерального штабу полковника Є.Мишковського, тоді з 771 тис. мешканців Криму татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян – 180,8 тис. (23,3 %), українців – 64,4 тис. (8,4 %), німців – 56,8 тис. (7,4 %), решта – греки, болгары, вірмени та ін. [1, арк. 74]. І все ж очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою національною самоорганізацією поставило ще перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження кримськотатарської державності, або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

На кінець осені 1917 р. в Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах створена Таврійським губернським з'їздом революційних та національних організацій „Рада народних представників” порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з адміністративними органами Української Народної Республіки. Це повністю відповідало відомому положенню 3-го Універсалу про те, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)». Оскільки в Універсалі недвозначно зазначалося, що остаточно визначення кордонів УНР «по згоді зорганізованої волі народів» торкається лише тих суміжних регіонів, «де більшість населення українська», Центральна Рада письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів» [2, арк.3, зв.].

Але в боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. голова обраного курултаєм місяцем раніше «Кримськотатарського національного уряду» (Директорії) Ч.Челебієв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, а «Мілли фірка» («Національна партія») перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му установчому з'їзді рад і ревкомів 7-10 березня 1918 р. проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Однак з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до півострова німецько-австрійських військ, уже 19-21 березня ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської Соціалістичної Радянської Республіки в складі РСФРР лише на території Криму.

Та й Центральна Рада по поверненні до Києва докорінно змінила свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України. Як стверджує Д.Дорошенко, 10 квітня 1918 р. військовий міністр УНР – полковник О.Жуковський віддав наказ командирі Запорізької дивізії генерал-майору З.Натієву виділити експедиційну групу на чолі з полковником П.Болбочаном й відрядити її на Крим залізницею Харків-Лозова-Олександрівськ-Перекоп-Севастополь. Група мала випередити німецькі війська, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму й захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном [3, с.266]. Вже 23 квітня, коли група П.Болбочана взяла Джанкой і підходила до Сімферополя, призначений наказом по морському міністерству УНР «отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольською фортецею й отаманом нині перебуваючого в Криму флоту» капітан 2-го рангу Місников віддав розпорядження підняти українські прапори не лише на кораблях, а й по всьому Кримському узбережжі.

І все ж доля півострова в тих драматичних умовах, без сумніву, вирішувалася не в Києві чи Сімферополі, а в Берліні й Стамбулі: командувач німецьким 52-м корпусом, що просувався услід за групою П.Болбочана, генерал від інфантерії фон Кош в ультимативній формі зажадав виведення українських військ з півострова. Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням група П.Болбочана, що вже взяла Сімферополь і Бахчисарай та готувалася увійти до Севастополя, змушена була 27 квітня відступити на Мелітополь. Почалися тривалі консультації фон Коша з представниками російських ліберальних громадських і політичних організацій, німців-колоністів та кримських татар щодо формування нової крайової влади. Особисто німецький командувач бажав би зробити з Криму «другу Ніццу» [2, арк.16 зв].

Значно більших успіхів у вирішенні кримського питання українській дипломатії вдалося добитися в турецькій столиці, тимчасовим послом до якої 17 березня 1918 р. було призначено колишнього учасника Брестських мирних переговорів і члена Центральної Ради М.Левитського. Як конфіденційно звітував він міністрові закордонних справ 30 квітня 1918 р., у Стамбулі у військових колах навіть «багато балакали про експедицію на Крим», аби «зайняти Крим під виглядом допомоги проти більшовиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самовизначення мусульман» [2, арк. 21].

Ситуація надзвичайно ускладнилася, коли до Стамбула прибув з Криму «директор із зовнішніх і військових справ» Д.Сейдамет та почав поширювати вже застарілі дані про відмову Києва від півострова. Але Османський уряд, керівники якого на початку Першої світової війни підтримували тісні контакти з представниками Союзу Визволення України, не пішов за громадською думкою й зайняв виважену позицію в кримській справі. Оскільки татари не становили абсолютної більшості населення півострова, османський міністр закордонних справ Ніссімі Бей заявив, що не варто й піднімати питання про створення мусульманської держави.

Таким чином, для успішного вирішення кримського питання в національно-державних інтересах України її керівництву й дипломатії варто було заручитися підтримкою чи, принаймні, прихильним нейтралітетом з боку офіційного Берліна. Розв'язувати цю досить складну і делікатну проблему довелося вже гетьманату П.Скоропадського. Для початку, на засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. під головуванням Ф.Лизогуба при обговоренні питання «Про межі України» було звернуто «особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України». У ноті П.Скоропадського до німецького посла барона А.Мумма фон Шварценштайна від 10 травня наголошувалося, що «вбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави... і для Німеччини є бажаною». Тому в обопільному інтересі було б

приєднання до України Криму з його природними багатствами, курортами і зручними портами. До того ж без півострова «так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом» [3, с.145-146].

А 16 травня 1918 р. у МЗС Української Держави під головуванням т. в. о. міністра, званого фахівця з історії права та майбутнього академіка й президента ВУАН – М.Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Справжню позицію уряду, що не підлягала широкому оприлюдненню, сформулював державний секретар (згодом – міністр внутрішніх справ) професор І.Кістяківський: «Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обійми Москви... Без Бессарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Щодо народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі». Досвідчений юрист не вважав приєднання Криму анексією, оскільки українська державність перебувала в стадії становлення, і висловився проти федеративного зв'язку з півостровом, бо за тих умов це «буде означати фактичний відказ від Криму» [2, арк.6-6 зв.].

Товариш (заступник) міністра закордонних справ – А.Галіп спростував відоме положення 3-го Універсалу про неналежність Криму до УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної Росії, «де і Крим входив би як її складова частина. Тепер відносини зовсім змінилися. Україна самостійна, а Крим тим самим опинився в неяснім положенню», – самокритично зауважив дипломат. Тому А.Галіп запропонував, по-перше, «чим скоріше начати переговори зі всіма Державами Центрального Союзу, щоб вони без нас чого небуть не рішили, та ми не опинилися перед доконаним фактом». Обмін думками підсумував консультант МЗС – професор О.Ейхельман, який запропонував «прямо предложити кримцям свого рода умову з вичисленням всіх прав Криму, щоб термін федерація чи автономія, що мають непевний зміст, їх не відстрашив. Для нас ходить тільки о стратегічній користі з посідання Криму» [2, арк.7].

На підставі результатів обговорення кримського питання в МЗС щойно призначений керуючим його справами Д.Дорошенко вже 30 травня 1918 р. офіційно звернувся з листом до Мумма фон Шварценштайна, копія документа була надіслана послу Австро-Угорщини в Києві графу Й.Форгачу. Д.Дорошенко повідомляв їх про те, «що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави». З'ясувавши далі геополітичні та юридичні підстави доцільності входження півострова до складу України, керівник МЗС окремо наголосив: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різ-

ні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах» [4, арк.30 зв.].

Але німецький уряд тоді ще не мав чіткої позиції в питанні про майбутній державно-правовий статус Криму, що залишалося відкритим із часу Брестських мирних переговорів. З іншого боку, Д.Дорошенко стверджував, що «не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною» [5, с.147], цю думку охоче підхопили з політичних міркувань й окремі сучасні вітчизняні науковці. Але офіційні документи 1918 р. не дають підстав для висновку про палке й одноставне бажання населення півострова, в тому числі кримськотатарського, прилучитися до Української Держави.

Сімферопольський повітовий староста доповідав у червні 1918 р.: «Стомленому від міжусобиці обивателю було однаково, чи стане Крим татарським, німецьким, українським чи розіб'ється на 5 самостійних республік, тільки б обиватель був спокійний за своє життя». Гетьманський урядовець наочно переконався в тому, що прибічниками Д.Сейдамета «в татарській масі розпалюється ненависть до України, переслідуючи певні цілі, татар переконали в тому, що Україна – це більшовики і що коли в Крим прийдуть українці, то знову повторяться жахи більшовицького владарювання, будуть грабувати і бити і т. ін.» [6, арк.1-1 зв.].

Але Д.Сейдамету довго не вдавалося дійти згоди з місцевими кадетами й представниками німецьких колоністів щодо складу уряду та його підзвітності курултаю. Тоді штаб генерала фон Коша попередив їх, «що в разі невдачі з формуванням кабінету Крим буде приєднаний до України», і 6 червня 1918 р. доручив організувати крайовий уряд колишньому командувачу 1-м Мусульманським корпусом, литовському татарину генерал-лейтенантові М.Сулькевичу. Той негайно видав розпорядження на місяць: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати» [2, арк. 33]. Повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Києва.

Міністр закордонних справ кримського крайового уряду Д.Сейдамет, з відома М.Сулькевича, що навіть змінив своє ім'я на татарське «Сулейман», продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави. На початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджував київське начальство про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних материкових повітів губернії, заселених майже виключно українцями [6, арк.2]. Справа дійшла до того, що за свідченням Д.Дорошенка, уряд генерала С.Сулькевича «почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою» [7, с.301].

Але влітку 1918 р. гетьман П.Скоропадський іще мав «великоукраїнські» амбіції й бажав розширення своїх володінь: до Української

Держави після Бреста перейшли деякі повіти Курської й Воронізької губерній, Таганрозька округа, білоруські Гомельський, Мозирський, Пінський і Речицький повіти, Скоропадський претендував на Ростовську округу, частину Бессарабії (Аккерманський і Хотинський повіти), Кубань та Крим. На мирних переговорах у Києві з делегацією РСФРР голова української делегації професор С.Шелухин наголошував, що радянська Росія втратила всі свої права на Крим, і це питання не обговорюється. А Севастополь може стати «нейтральним портом» –спільною базою для флотів Української Держави й РСФРР, до того ж С.Шелухин таємно запропонував Х.Раковському й Д.Мануїльському виробити обопільні заходи для того, щоб Чорноморський флот не потрапив до рук Німеччини.

Тим часом перші ж тижні «самостійного існування» Криму продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Очевидець писав: «Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок, він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день». Ще більше становище в Криму ускладнилося після проголошення Радою Міністрів Української Держави в середині серпня економічної блокади півострова. Тоді було припинено залізничний і морський рух та торгівлю, українська митниця пропускала лише продовольство, призначене для німецьких гарнізонів у Криму.

Д.Дорошенко, як ініціатор запровадження «митної війни», так описував її наслідки: «Кримські садоводи потребували шельвовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки – і всього цього теж не було. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним» [5, с.148]. Неофіційні спроби порозуміння між кримськими політиками й Києвом за посередництвом журналіста Є.Ганейзера (через нього Д.Дорошенко субсидував проукраїнські організації й пресу на півострові) не мали успіху. П.Скоропадський відмовився прийняти міністра фінансів, праці, торгівлі й промисловості графа В.Татіщева як члена кримського уряду, коли той проїздив через українську столицю в Берлін.

Коли ж на межі зриву опинилися поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування, начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант В.Гренер звернувся з телеграмою до голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба. У ній зазначалося, що «стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів,

що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму» [8, с.60]. Український прем'єр погодився «вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Oberkommando».

Гетьман П.Скоропадський тоді перебував з державним візитом у Німеччині (4-17 вересня) й мав зустріч із В.Татіщевим. Під враженням невтішних звісток із батьківщини той уже вважав, що приєднання Криму до України «вповні можливе», але має відбутися лише після припинення «митної війни». «На яких умовах Україна повинна була з'єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, – згадував невдовзі П.Скоропадський, – в усякому разі моя влада визнавалась. З огляду на таку невизначеність було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов» [9, с.280]. Напередодні повернення П.Скоропадського з Німеччини, 18 вересня 1918 р., Рада Міністрів вирішила тимчасово призупинити «митну війну» за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва [6, арк.62].

Кримська делегація складалася з міністра юстиції А.Ахматовича (голова), міністра освіти М.Чарикова (колишній російський посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Л.Фрімана, міністра постачання В.Домброво і керуючого міністерством фінансів Д.Нікіфорова. Вони мали право «підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти», вироблені на переговорах [6, арк.10]. Українську Державу представляли Ф.Лизогуб, Д.Дорошенко, І.Кістяківський (тоді – міністр внутрішніх справ), А.Ржепецький (міністр фінансів) і О.Рогоза (військовий міністр). Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування в Києві наприкінці вересня виявився безплідним. Вину за невдачу Д.Дорошенко поклав на кримську делегацію, що «виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. и.». Українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, зажадали прибуття представників головних національних груп.

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т.Рапп і А.Нефф та кримських татар Ю.Везіров і А.Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було оприлюднено українську Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. Вона починалася з того, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю», в компетенції Києва залишалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова й митна система, експлуатація залізниць, пошт і

телеграфу. Водночас півострів зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я й міжнаціональними відносинами [15, арк.9].

Попри виважений характер документа, наступного дня А.Ахматович назвав його «проектом уярмлення» і взагалі заявив, що кримська делегація не має права підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непомітливо кримських міністрів Ф.Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й після перерви в засіданні повідомив: «Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе подальше буде полемікою й приватною розмовою» [2, арк.50-50 зв.].

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була 12 жовтня 1918 р. погодитись на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова, чий регіональні інтереси достатнім чином враховувалися в них. При закордонному, військовому і фінансовому міністерствах Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові – особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом.

Щоправда, кримська делегація зажадала, аби прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. «Ми пішли на це, - згадував Д.Дорошенко, – бо були певні в прихильному полагожденню справи (про це нішком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом» [7, с.303]. Тому логічним виглядало рішення Ради Міністрів Української Держави від 15 листопада 1918 р. схвалити розпорядження міністра фінансів А.Ржепецького про остаточне припинення «митної війни» з Кримом.

Але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося якраз у той час, коли залишалось узгодити окремі несуттєві формальності. В багатьох сучасних дослідженнях можна зустріти твердження, що саме антигетьманське повстання під проводом Директорії поклато край намірам приєднання Криму до України. В дійсності ж доля півострова на тому історичному зламі була визначена місцевими проросійськими ліберальними угрупованнями, що чекали свого часу.

Скликаний 7-10 листопада 1918 р. з'їзд губернських гласних, представників міст, повітових і волосних земств в ультимативній формі зажадав від крайового уряду складання повноважень новому кадетському кабінетові на чолі з колишнім членом Державної Ради

Російської імперії, головою таврійського губернського земського зібрання С.Кримом. Військова ж поразка Німеччини в Першій світовій війні й поява антантівської ескадри у Чорному морі прискорили рішення С.Сулкевича про відставку й передачу влади 14-15 листопада. Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А.Денікіна, чії підрозділи невдовзі висадилися на півострові. Кримський уряд повністю втратив зовнішньополітичні повноваження.

Боротьба навколо вирішення кримського питання відбувала драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципів засад політики щодо суміжних держав. Від революційного романтизму Центральної Ради осені-зими 1917 р. у дусі буквального дотримання права націй на самовизначення кийські політики поступово, але невпинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України в здійсненні міжнародного курсу.

Гетьман П.Скоропадський, як високопрофесійний військовий, чи не найкраще усвідомлював життєву потребу приєднання Кримського півострова до Української Держави. У спогадах, написаних по гарячих слідах розглядуваних подій, він зазначав: «Кримський півострів, слабо, порівняно, населений українцями, не входив до складу України. Варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така держава не має даних для того, щоб бути життєздатною. Причому, треба зазначити, що коли б у силу яких-небудь умов такі кордони могли б кінець кінцем установитися, без сумніву, Крим зробився б найлютішим ворогом України, а весь цей багатющий український край... був би приречений на повільний занепад, оскільки його порти Одеса і Маріуполь знаходилися би під безпосередніми ударами з боку Криму» [9, с.234-235].

Неупереджений аналіз першоджерел свідчить, що кримська політика гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин, вона була логічним продовженням курсу, започаткованого Центральною Радою в останні тижні її існування. Недовершеність вирішення кримського питання в українській політиці П.Скоропадського зумовлена, таким чином, не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні потрібних заходів, а незворотними негативними зрушеннями для України в регіональній системі міжнародних відносин із закінченням Першої світової війни.

Список використаних джерел:

1. Листування з представниками областей, які відокремились від РСФФР, але не визнані як держави. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави). – Оп.1. – Спр. 145. – Арк. 1-101.
2. Листування по дипломатичним зносинам з Кримом. Частина 1. Доповідні записки, протоколи, постанови і листування обох урядів про державність Криму. –

ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр. 132. – Арк. 1-56.

3. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – 320 с.

4. Листування про межі України. Частина 1. Клопотання окремих організацій про приєднання місцевостей до України, листування з МВС про приєднання частин Холмщини, Бессарабії, Криму та ін., законопроект про адміністративний поділ України. – ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр. 186. – Арк. 1-106.

5. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.

6. Доповідна Сімферопольського повітового старости про створення краєвої влади в Криму. – ЦДАВО України. – Ф. 1064 (Рада Міністрів Української Держави). – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1-75.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920): В 4 ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. – 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.

8. Про взаємовідносини і непорозуміння з урядом РНК і іншими державними формуваннями. – ЦДАВО України. – Ф. 2592 (Секретарство національних справ, Генеральне секретарство справ міжнародних Української Центральної Ради, Народне міністерство справ закордонних Української Народної Республіки). – Оп.1. – Спр.24. – Арк.1-28.

9. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства та ін.; Голов. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.

10. Угода між Українською Державою та РСФРР про припинення бойових дій по всьому фронту (копія), листування з головою Мирної делегації РСФРР про прийняття окремих пунктів угоди та ін. – ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1-40.

Головченко В.І. Кримський вопрос в українской политике гетмана П.Скоропадского.

На основани архивных материалов и воспоминаний непосредственных участников Украинской революции 1917-1920 гг. выяснено место крымского вопроса в политике Украинской Державы, а также проанализированы попытки его решения.

Ключевые слова: кримський вопрос, курултай, автономия, краевое правительство, переговоры.

Holovchenko V.I. Crimean question in the Ukrainian policy of hetman P. Skoropadskiy.

The article spotlights place of the Crimean question in policy of the Ukrainian State, analyses attempts of its solution on grounds of archive materials and immediate participants of Revolution 1917-1920 memoirs'.

Keywords: Crimean question, Kurultay, autonomy, regional government, negotiations.